

Український центр економічних і
політичних досліджень
імені Олександра Разумкова

Рада суддів України

Проект Ради Європи «Підтримка
впровадженню судової реформи в
Україні»

ЗВІТ
за результатами соціологічного дослідження
«Ставлення громадян України до судової системи»

Київ –2017

Ставлення громадян України до судової системи (загальні висновки за результатами опитувань)

З метою дослідження ставлення громадян України до судової влади, оцінки ними різних аспектів діяльності судів соціологічною службою Центру Разумкова спільно з проектом Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» та за підтримки Ради суддів України були проведені два соціологічні опитування.

Репрезентативне опитування громадян України здійснювалося з 6 по 11 жовтня 2017 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Результати цього опитування є репрезентативними стосовно дорослого населення територій, що перебувають під контролем органів державної влади України, за основними соціально-демографічними показниками: віком, статтю, типом поселення, регіоном проживання. Було опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки опитування не перевищує 2,3%.

Опитування учасників судових засідань на виході з приміщень судів відбувалося з 30 жовтня по 1 листопада 2017 р. Було опитано 829 респондентів в усіх регіонах України (крім АР Крим та Севастополя). Теоретична похибка вибірки не перевищує 3,5%.

Результати дослідження засвідчили помітну різницю у ставленні до судової системи між населенням України в цілому та громадянами, які мають безпосередній нещодавній досвід спілкування з судами.

Ставлення громадян України до судової системи є досить негативним. Відповідаючи на питання про те, чим, на їх думку, найчастіше керуються судді при винесенні судового рішення, найчастіше респонденти вважали, що власною вигодою (39,5%). Значно рідше висловлювалася думка, що судді керуються найчастіше майновим та/або посадовим становищем сторін (14,6%). Ще рідше громадяни відповідали, що судді керуються законом (8,9%), обставинами справи (8,3%), вказівкою голови суду (7,9%), політичною ситуацією в державі (6,8%). Порівняно з 2012 роком статистично значимо зросла частка респондентів, які вважають, що судді найчастіше керуються власною вигодою (з 33,1%), та знизилася частка тих, хто вважає, що вони керуються законом (з 15,1%) та обставинами справи (з 12,0%).

Існують ряд аспектів, з яких оцінки є негативними з боку обох зазначених груп громадян. Зокрема, більшість представників обох груп (78,1% населення в цілому і 52,7% тих, хто має досвід спілкування з судами) не вважають суди в Україні самостійними, а суддів – незалежними. Також представники обох груп вважають, що якщо супротивними сторонами в суді будуть громадянин з високим рівнем доходів і громадянин з низьким рівнем доходів, то більше шансів виграти справу матиме громадянин з високим рівнем доходів. Такої думки дотримуються 81,1% населення в цілому і 52,6% громадян, які мають досвід спілкування з судами.

Проте, якщо говорити про довіру до судової системи як про інтегральний показник, то тут різниця між ставленням населення в цілому та громадян, які мають безпосередній нещодавній досвід спілкування з судами, відрізняється не лише кількісно, але й якісно. Якщо говорити про довіру в українському суспільстві до судової системи, то слід зазначити, що рівень довіри до судів є одним з найнижчих серед усіх державних і суспільних інституцій. Про свою недовіру до судів (судової системи в цілому) повідомили 80,9% респондентів, а про довіру – 9,3%. Місцевим судам не довіряють 77,4% опитаних, довіряють – 11,9%, Верховному Суду України не довіряють 72,0% громадян, довіряють – 13,1%, Конституційному Суду не довіряють 66,8% громадян, довіряють – 14,9%. З високою імовірністю можна припустити, що низький рівень довіри до судів є наслідком вкрай низького рівня довіри до державних органів в цілому (не довіряють державному апарату 80,7% опитаних) і низьким рівнем особистого досвіду спілкування з судами. Зокрема, підтвердженням цьому є результати опитування на виході з судів громадян, які мали безпосередній досвід спілкування з судами. Так, можна стверджувати, що серед громадян, які мають нещодавній досвід спілкування з судами, переважає довіра до судової системи: баланс довіри до судової системи в цілому є позитивним, тобто число опитаних, які довіряють судам (47,0%) було вищим, ніж число тих, хто судовій системі не довіряє (41,4%). Ще більшим є рівень довіри громадян, які контактували з судами до місцевих судів: довіру місцевим судам висловили більшість опитаних – 51,5%, недовіру – 37,5%.

Тому можна зробити висновок, що високий рівень негативного ставлення до судів значною мірою формується двома чинниками: негативним інформаційним полем та чинником фінансово-політичного впливу на суддів. Результати дослідження показали, що вплив першого чинника досить ефективно усувається при спілкуванні громадян з судами. Вплив другого чинника можна зменшити запроваджуючи заходи для підвищення реальної незалежності суддів.

ЗМІСТ

Вступ	4
Аналіз результатів дослідження	5
Джерела отримання інформації про діяльність судів в Україні	5
Оцінка діяльності судів громадянами, які мають досвід участі в судових процесах	6
Ставлення до судової реформи	15
Довіра до судової влади та загальна оцінка діяльності судів громадянами	19
Висновки	27

**ДОДАТОК 1. Таблиці одномірного розподілу відповідей респондентів
загальнонаціонального репрезентативного опитування**

**ДОДАТОК 2. Таблиці одномірного розподілу відповідей учасників судових засідань на
виході з приміщень судів**

Вступ

З метою дослідження ставлення громадян України до судової влади, оцінки ними різних аспектів діяльності судів соціологічною службою Центру Разумкова спільно з проектом Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» та за підтримки Ради суддів України були проведені два соціологічні опитування.

Репрезентативне опитування громадян України здійснювалося з 6 по 11 жовтня 2017 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Результати цього опитування є репрезентативними стосовно дорослого населення територій, що перебувають під контролем органів державної влади України, за основними соціально-демографічними показниками: віком, статтю, типом поселення, регіоном проживання.

Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова на початкових етапах відбору і з квотним відбором респондентів на останньому етапі.

На першому етапі здійснювався відбір населених пунктів, в яких проводилося опитування, на другому – відбір вулиць, по яких прокладалися маршрути, на третьому – відбір домогосподарств, на четвертому – відбір респондентів.

Населені пункти в кожній області були стратифіковані за розміром і типом (сільські, міські). Ймовірність потрапляння у вибірку для кожного населеного пункту була пропорційна чисельності його населення. У відібраних населених пунктах за базовим числом (базове число вибиралося з допомогою генератора випадкових чисел) здійснювався відбір вулиці, на якій прокладався маршрут, на якому інтерв'юер здійснював опитування.

Було відібрано 118 населених пунктів (з них 67 міських і 51 сільських населених пунктів). Було опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки опитування не перевищує 2,3%.

Опитування учасників судових засідань на виході з приміщень судів відбувалося з 30 жовтня по 1 листопада 2017 р. Вибірка формувалася як двоступенева стратифікована. На першому етапі відбиралися суди, на другому – респонденти. Стратифікація судів відбувалася відповідно до їх поділу на судові інстанції. У кожній страті із загального списку з допомогою генерації випадкових чисел було відібрано кількість судів, пропорційно частці цієї страти в загальній кількості судів. На першому етапі відбору було вибрано 99 судів.

На виході з кожного з відібраних судів здійснювалося опитування осіб віком від 18 років, які приходили до суду у зв'язку з розглядом судової справи (навіть якщо ця справа у той день не розглядалася, була перенесена на інший день) як позивачі, відповідачі, підсудні (обвинувачені), потерпілі, члени сім'ї учасника судового процесу, свідки. Опитувалася кожна п'ята особа, що належала до цієї категорії осіб. Опитування здійснювалося безперервно з 10.00 до 16.00. Така побудова вибірки дозволила забезпечити її репрезентативність стосовно учасників судових засідань. Було опитано 829 респондентів в усіх регіонах України (крім АР Крим та Севастополя). Теоретична похибка вибірки не перевищує 3,5%.

Аналіз результатів дослідження

Джерела отримання інформації про діяльність судів в Україні

Більшість (54,7%) громадян України отримують інформацію про діяльність українських судів лише із засобів масової інформації. 22,1% поєднують інформацію, отриману із досвіду своїх родичів, друзів та знайомих, з інформацією, отриманою із ЗМІ, 8,7% поєднують власний досвід з інформацією, отриманою із досвіду своїх родичів, друзів та знайомих, та інформацією, отриманою із ЗМІ. І лише 3,6% судять про діяльність судів на основі лише власного досвіду та досвід своїх родичів, друзів і знайомих. Частота називання різних джерел отримання інформації статистично значуще не відрізняється від результатів, отриманих Центром Разумкова у листопаді 2012 р.

Джерела інформування мало відрізняються в різних соціально-демографічних групах опитаних. Можна зазначити лише дещо вищу частку тих, хто отримує інформацію лише зі ЗМІ, серед людей з неповною або середньою загальною освітою (58,9%) порівняно з тими, хто має більш високий освітній рівень (серед респондентів із середньою спеціальною освітою – 54,2%, в вищій освіті – 52,2%).

Цілком очікувано, що учасники судових засідань, опитані на виході з приміщень судів, найчастіше вибирають варіант відповіді «власний досвід, досвід моїх родичів, друзів та знайомих, засоби масової інформації» (52,6%).

Звідки Ви отримуєте інформацію про діяльність судів в Україні?, %

	Загальнонаціональні опитування		Опитування на виході з приміщень судів, жовтень 2017 р.
	Листопад 2012 р.	Жовтень 2017 р.	
Власний досвід, досвід моїх родичів, друзів та знайомих, засоби масової інформації	9,5	8,7	52,6
Досвід моїх родичів, друзів та знайомих, засоби масової інформації	23,4	22,1	16,4
Лише засоби масової інформації	54,9	54,7	14,8
Лише власний досвід та досвід моїх родичів, друзів і знайомих	3,8	3,6	10,6
Інше	0,9	2,1	2,2
Важко відповісти, не відповіли	7,6	8,7	3,4

Звідки Ви отримуєте інформацію про діяльність судів в Україні? (загальнонаціональне опитування), залежно від рівня освіти респондентів, %

	Неповна або загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища
Власний досвід, досвід моїх родичів, друзів та знайомих, засоби масової інформації	5,2	9,1	11,2
Досвід моїх родичів, друзів та знайомих, засоби масової інформації	20,4	22,2	23,0
Лише засоби масової інформації	58,9	54,2	52,2
Лише власний досвід та досвід моїх родичів, друзів і знайомих	2,6	4,4	3,3
Інше	2,2	2,5	1,7
Важко відповісти, не відповіли	10,6	7,6	8,6

Оцінка діяльності судів громадянами, які мають досвід участі в судових процесах

Результати загальнонаціонального опитування

Серед усіх респондентів 7,4% доводилося протягом останніх двох років брати участь у розгляді судових справ у будь-якій якості (свідка, позивача, відповідача, підсудного, потерпілого, експерта, судді, адвоката, співробітника суду). Найбільше серед них тих, хто брав участь у таких засіданнях в якості позивача (3,0% усіх опитаних).

Серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений, потерпілий, свідок чи експерт, найчастіше брали участь у розгляді цивільних справ (50,7%), 24,7% – у розгляді господарських справ, 14,5% – справ про адміністративні правопорушення, 7,2% – у розгляді кримінальних справ, 4,6% – у розгляді позовів проти органів влади, місцевого самоврядування або їх представників.

Чи доводилося Вам протягом останніх двох років брати участь у розгляді судових справ у будь-якій якості (свідка, позивача, відповідача, підсудного, потерпілого, експерта, судді, адвоката, співробітника суду тощо)?, %

Так, доводилося	7,4
Ні, доводилося	92,5
Не відповіли	0,1

У якій саме якості Вам довелося брати участь у розгляді судової справи (справ)? (респонденти могли вибрати всі варіанти відповіді, що підходять), % серед усіх опитаних

Позивач	3,0
Відповідач	1,1
Підсудний (обвинувачений)	0,3
Потерпілий	0,9
Свідок	1,9
Експерт	0,2
Суддя	0,0
Адвокат	0,0
Прокурор	0,0
Співробітник суду	0,1
Інше	0,1

У розгляді яких справ Ви брали участь? (респонденти могли вибрати всі варіанти відповіді, що їм підходять), % серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений, потерпілий, свідок чи експерт

Цивільні справи	50,7
Господарські справи	24,7
Кримінальні справи	7,2
Справи про адміністративні правопорушення	14,5
Позови проти органів влади, місцевого самоврядування або їх представників	4,6
Інше	2,3
Важко відповісти	0,0

Серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений чи потерпілий, 38,3% відповіли, що рішення суду було на їх користь, 24,6% – на користь іншої сторони, 21,8% – що воно було компромісним, 13,3% – що суд не виніс жодного рішення.

На Вашу думку, рішення суду було(и) на Вашу користь чи на користь іншої сторони? (якщо таке рішення було одне, виберіть один варіант відповіді, якщо кілька - виберіть всі варіанти відповіді, що Вам підходять), % серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений чи потерпілий

На мою користь	38,3
На користь іншої сторони	24,6
Було компромісним (частково на мою користь, частково на користь іншої сторони)	21,8
Суд не виніс жодного рішення по суті	13,3
Важко відповісти	1,0
Не відповіли	1,0

Серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений, потерпілий, свідок чи експерт, 49,1% відповіли, що рішення суду було законним і справедливим, 32,9% не вважають його законним і справедливим (ще 9,8% не відомо це рішення, а 9,0% зазначили, що їм важко відповісти на це питання). Ці відповіді статистично значуще не відрізняються від відповідей, отриманих під час аналогічного опитування у листопаді 2012 р. (щоправда, тоді респонденти-учасники судових засідань оцінювали свій досвід не за два, а за п'ять попередніх років).

Чи було (були) рішення суду (судів), у якому (у яких) Ви брали участь, законним(и) і справедливим(и)? (якщо таке рішення було одне, виберіть один варіант відповіді, якщо кілька - виберіть всі варіанти відповіді, що Вам підходять), % серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений, потерпілий, свідок чи експерт

	Листопад 2012 р.	Жовтень 2017 р.
Так, було законним і справедливим	55,4	49,1
Ні, не було законним і справедливим	31,5	32,9
Мені не відомо, яким було рішення суду	7,9	9,8
Важко відповісти	6,7	9,0

Оцінюючи різні аспекти діяльності суду, учасники судових засідань частіше схильні вважати, що дістатися суду було для них просто, умови очікування, оздоблення кімнати суду, знаки (вказівники) усередині будівлі суду були хорошими, повістки суду були для них зрозумілими, часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був задовільним. Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів, а також працівників суду, які не є суддями, були задовільними. Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була зрозумілою, рішення суду було зрозумілим. Неупередженість суддів під час проведення усних слухань була задовільною.

Меншу задоволеність респонденти висловлюють стосовно пунктуальності слухань та умов розгляду справи – 37,0% учасників судових засідань частіше схильні вважати їх поганими, що приблизно стільки ж, скільки і тих, хто вважає їх хорошими (38,4%). Найгірше оцінюються часові рамки для винесення судового рішення – 45,5% вважають їх занадто довгими, і лише 36,5% – обгрунтованими.

Як Ви вважаєте...

(Респонденти вибирали значення на шкалі від «0» до «6», залежно від того, яка оцінка для них є ближчою – та, що позначена зліва, чи та, що позначена справа), середній бал серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений, потерпілий, свідок чи експерт

Дістатися до суду було для Вас :	важко	<i>Середня оцінка - 4,1 бала</i>	просто
Знаки (вказівники) усередині будівлі суду були:	поганими	<i>Середня оцінка - 3,8 бала</i>	хорошими
Умови очікування були:	поганими	<i>Середня оцінка - 3,5 бала</i>	хорошими
Оздоблення кімнати суду було:	незадовільним	<i>Середня оцінка - 4,1 бала</i>	задовільним
Повістки суду були для Вас:	незрозумілими	<i>Середня оцінка - 4,0 бала</i>	зрозумілими
Часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був:	незадовільним	<i>Середня оцінка - 3,3 бала</i>	задовільним
Пунктуальність слухань та умови розгляду справи були для Вас:	поганими	<i>Середня оцінка - 3,1 бала</i>	хорошими
Ставлення та ввічливість працівників суду, які не є судьями, була:	незадовільною	<i>Середня оцінка - 3,7 бала</i>	задовільною
Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів була:	незадовільною	<i>Середня оцінка - 3,6 бала</i>	задовільною
Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була:	незрозумілою	<i>Середня оцінка - 4,2 бала</i>	зрозумілою
Неупередженість суддів під час проведення усних слухань була:	незадовільною	<i>Середня оцінка - 3,4 бала</i>	задовільною
Рішення суду для Вас було:	незрозумілим	<i>Середня оцінка - 3,7 бала</i>	зрозумілим
Часові рамки для винесення судового рішення були:	занадто довгими	<i>Середня оцінка - 2,8 бала</i>	обґрунтованими

13,0% усіх опитаних відповіли, що протягом останніх двох років члени їх родини, близькі друзі брали участь у розгляді судових справ у будь-якій якості (свідка, позивача, відповідача, потерпілого, обвинуваченого, експерта, судді, співробітника суду).

Серед тих, хто має таких родичів та друзів, лише 23,7% зазначили, що судові провадження, в яких вони брали участь, та рішення судів частіше були законними і справедливими, 35,7% – що вони частіше були незаконними і несправедливими, 28,6% – приблизно рівною мірою законними і справедливими та незаконними і несправедливими. Якщо порівнювати відповіді на це запитання із відповідями, отриманими під час опитування у листопаді 2012 р. (тоді респонденти оцінювали досвід своїх знайомих та родичів не за два, а за п'ять років), то частка тих, хто вважає, що рішення судів були законними і справедливими, порівняно з 2012 р. статистично значуще не змінилася, але стало менше тих, хто відповідає, що ці рішення були незаконними та несправедливими (у 2012 р. таких було 49,3%), також стало більше тих, хто відповідає, що ці рішення приблизно рівною мірою були законними і справедливими та незаконними і несправедливими (у 2012 р. таких було 20,5%).

Чи брали протягом останніх двох років члени Вашої родини, близькі друзі участь у розгляді судових справ у будь-якій якості (свідка, позивача, відповідача, потерпілого, обвинуваченого, експерта, судді, співробітника суду тощо) ?, %

Так, брали	13,0
Ні, не брали	82,3
Важко відповісти, не відповіли	4,7

За їхніми відгуками, частіше рішення судів, в яких вони брали участь, були законними і справедливими чи незаконними і несправедливими? , % серед тих, чії родичі, близькі друзі брали участь у розгляді судових справ у будь-якій якості

	Листопад 2012 р.	Жовтень 2017 р.
Частіше були законними і справедливими	20,3	23,7
Частіше були незаконними і несправедливими	49,3	35,7
Приблизно рівною мірою законними і справедливими та незаконними і несправедливими	20,5	28,6
Важко відповісти, не відповіли	10,0	11,9

Особливо негативними, за даними останнього опитування, є оцінки в обласних центрах – серед їх жителів 50,7% опитаних, чії родичі, близькі друзі брали участь у розгляді судових справ, зазначають, що за відгуками останніх судові провадження, в яких вони брали участь, та рішення судів частіше були чи незаконними і несправедливими (в інших типах поселень – 30,4%). В інших типах населених пунктів частіше відзначають, що вони приблизно рівною мірою були законними і справедливими та незаконними і несправедливими (34,0%, тоді як в обласних центрах – 12,7%).

За їхніми відгуками, частіше рішення судів, в яких вони брали участь, були законними і справедливими чи незаконними і несправедливими?, % серед тих, чії родичі, близькі друзі брали участь у розгляді судових справ у будь-якій якості, залежно від типу поселення

	Обласні центри	Інші типи поселень
Частіше були законними і справедливими	19,7	25,7
Частіше були незаконними і несправедливими	50,7	30,4
Приблизно рівною мірою законними і справедливими та незаконними і несправедливими	12,7	34,0
Важко відповісти, не відповіли	16,9	9,9

Оцінка діяльності судів учасниками судових засідань, опитаними на виході з судів

Опитування учасників судових засідань, опитаних на виході з суду, здійснювалося з 30 жовтня по 1 листопада 2017 року. Було опитано 829 респондентів віком від 18 років та старших. Найбільше серед них тих, хто брав участь у таких засіданнях в якості позивача (43,8% усіх опитаних). 19,7% брали участь у таких засіданнях як відповідачі, 10,6% - як члени родини учасників судового процесу, 10,1% - як потерпілі, 8,7% - як свідки, 6,6% - як підсудні (обвинувачувані).

Найчастіше респонденти брали участь у розгляді цивільних справ (54,8%), 20,1% – у розгляді кримінальних справ, 10,7% – справ про адміністративні правопорушення, 9,5% – у розгляді господарських справ, 2,7% – у розгляді позовів проти органів влади, місцевого самоврядування або їх представників.

У якій саме якості Ви брали участь у розгляді судової справи?, %

Позивач	43,8
Відповідач	19,7
Підсудний (обвинувачений)	6,6
Потерпілий	10,1
Член сім'ї учасника судового процесу	10,6
Свідок	8,7
Не відповіли	0,5

У розгляді якої справи Ви сьогодні брали участь?, %

Цивільна справа	54,8
Господарська справа	9,5
Кримінальна справа	20,1
Справа про адміністративне правопорушення	10,7
Позов проти органів влади, місцевого самоврядування або їх представників	2,7
Інше	0,8
Важко відповісти	1,3

36,4% опитаних відповіли, що в день проведення опитування суд не виніс жодного рішення по справі, в розгляді якої вони брали участь, 24,2% дали відповідь, що рішення суду було на їх користь, 13,5% – на користь іншої сторони, 10,5% – що воно було компромісним. Як свідчать результати опитування, позивачі та потерпілі частіше вказують, що суд виніс рішення на їх користь (у випадках, коли рішення суду було винесене в день проведення опитування, 57,7% позивачів і потерпілих відповідали, що рішення було винесене на їх користь, і лише 16,9% – на користь іншої сторони), відповідачі та підсудні частіше вказують, що рішення було винесене на користь іншої сторони (відповідно 24,8% і 40,7%).

І опитування на виході з приміщень судів, і загальнонаціональне опитування зафіксували чисельне переважання тих, хто відповів, що рішення суду було на їх користь, порівняно з тими, хто відповів, що рішення суду було на користь іншої сторони. Поряд з істотним чисельним переважанням серед респондентів, за даними обох опитувань, позивачів над відповідачами, це може бути пояснено або тим, що відповідачі частіше від позивачів ухилялися від участі в опитуванні, або тим, що відповідачі частіше уникають участі в судових засіданнях (або ж впливали обидва ці чинники одночасно).

На Вашу думку, рішення суду було(и) на користь Вашої чи на користь іншої сторони?, %

Суд не виніс жодного рішення по справі	36,4
На користь Вашої сторони	24,2
На користь іншої сторони	13,5
Було компромісним (частково на Вашу користь, частково на користь іншої сторони)	10,5
Важко відповісти	15,4

Серед тих опитаних, у чій справі було винесене судове рішення, 70,7% відповіли, що рішення суду було законним і справедливим, 18,8% не вважають його законним і справедливим (ще 2,3% не відомо це рішення, а 8,8% зазначили, що їм важко відповісти на це питання). Ці відповіді відрізняються від відповідей, отриманих під час загальнонаціонального опитування – тоді 49,1% відповіли, що рішення суду було законним і справедливим, 32,9% не вважають його законним і справедливим. Щоправда, тоді респонденти-учасники судових засідань оцінювали свій досвід за два попередні роки. У такому випадку можна висловити обережний оптимізм, що сьогоденна ситуація в кращий бік відрізняється від тієї, що спостерігалася загалом протягом двох останніх років.

Оцінка справедливості рішення суду насамперед залежить від того, на чію користь воно було винесене – якщо серед тих, хто відповів, що рішення суду було винесене на їхню користь, 96,2% вважають його законним і справедливим, то серед тих, хто відповів, що рішення було на користь іншої сторони, лише 28,6% вважають його законним і справедливим, а серед тих, хто відповів, що рішення було компромісним, 68,2% вважають його законним і справедливим.

Чи було рішення суду, в якому Ви брали участь, законним і справедливим?

% опитаних, у чийй справі було винесене судове рішення

	Загальнонаціональне опитування	Опитування на виході з приміщень судів
Так, було законним і справедливим	49,1	70,7
Ні, не було законним і справедливим	32,9	18,2
Мені не відомо, яким було рішення суду	9,8	2,3
Важко відповісти	9,0	8,8

Ті респонденти, які вважають, що рішення суду не було законним і справедливим, називають такі причини цього: одна сторона мала кращого адвоката, краще підготувалася до процесу (25,8%), суддя недостатньо добре ознайомився з матеріалами справи (24,2%), особа, що представляла одну сторону судового процесу, має вищий соціальний статус, ніж опонент (22,6%), одна сторона пов'язана з органами влади (19,4%), вважають, що одна сторона дала хабар судді (17,7%), одна сторона в силу якихось причин не сподобалася судді (16,1%), суддя якимось чином пов'язаний з однією зі сторін (11,3%), суддя має низьку кваліфікацію (8,1%), інші причини (14,5%).

Якщо Ви вважаєте, що рішення суду не було законним і справедливим, то які, на Вашу думку, були причини цього? Респондент міг вибрати кілька варіантів відповіді.

% опитаних, у чийй справі було винесене судове рішення і які вважають його несправедливим (N=62)

Особа, що представляла одну сторону судового процесу, має вищий соціальний статус, ніж опонент	22,6
Одна сторона пов'язана з органами влади	19,4
Одна сторона мала кращого адвоката, краще підготувалася до процесу	25,8
Суддя недостатньо добре ознайомився з матеріалами справи	24,2
Суддя має низьку кваліфікацію	8,1
Я вважаю, що одна сторона дала хабар судді	17,7
Одна зі сторін відмовилася дати хабар судді	0,0
Суддя якимось чином пов'язаний з однією зі сторін	11,3
Одна сторона в силу якихось причин не сподобалася судді	16,1
Інші причини	14,5
Важко відповісти	0,0

Оцінюючи різні аспекти діяльності суду, учасники судових засідань частіше схильні вважати, що дістатися суду було для них просто, умови очікування, а також пунктуальність слухань та умови розгляду справи були хорошими, часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був задовільним. Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів, а також працівників суду, які не є судьями, були задовільними. Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була зрозумілою, неупередженість суддів під час проведення усних слухань була задовільною, рішення суду було зрозумілим, часові рамки для винесення судового рішення були обґрунтованими.

За всіма цими показниками оцінки є вищими, ніж оцінки учасників загальнонаціонального опитування, які оцінювали власний досвід участі у судових засіданнях за останні два роки, що дозволяє висловити припущення, що діяльність суду за цими показниками останнім часом покращилася.

За всіма зазначеними показниками, крім показника «наскільки важко/просто було дістатися до суду» оцінки в обласних центрах були на статистично значущому рівні гіршими, ніж в інших типах поселень.

За деякими показниками жителі Східного регіону вирізняються негативними оцінками, наприклад, за такими показниками як пунктуальність слухань та умови розгляду справи, можливість дістатися до суду, умови очікування, часовий проміжок між повісткою до суду та

слуханням справи.

Група респондентів з найменшими доходами (ті, що відповідають, що «ледве зводять кінці з кінцями») дають гірші оцінки діяльності судів за більшістю показників.

За окремими показниками оцінки тих, хто відповів, що рішення суду було винесене на їхню користь, були кращими, ніж оцінки тих, хто відповів, що рішення було на користь іншої сторони. Так, представники цих груп опитаних оцінюють пунктуальність і умови розгляду справи відповідно 5,0 і 3,8 балами, ставлення та ввічливість суддів і прокурорів – відповідно 5,3 і 4,1 балами, ставлення та ввічливість працівників суду, які не є суддями – відповідно 5,3 і 4,6 балами, зрозумілість мови, якою розмовляв суддя /прокурор – відповідно 5,6 і 5,0 балами, неупередженість суддів під час проведення усних слухань – відповідно 5,4 і 3,3 балами.

Як Ви вважаєте...

(Респонденти вибирали значення на шкалі від «0» до «6», залежно від того, яка оцінка для них є ближчою – та, що позначена зліва, чи та, що позначена справа).

		Загальнонаціональне опитування, середня оцінка	Опитування на виході з приміщень судів, середня оцінка	
Дістатися до суду було для Вас :	важко	4,1	4,7	просто
Умови очікування були:	поганими	3,5	4,6	хорошими
Часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був:	незадовільним	3,3	4,3	задовільним
Пунктуальність слухань та умови розгляду справи були для Вас:	поганими	3,1	4,3	хорошими
Ставлення та ввічливість працівників суду, які не є суддями, була:	незадовільною	3,7	5,0	задовільною
Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів була:	незадовільною	3,6	4,8	задовільною
Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була:	незрозумілою	4,2	5,3	зрозумілою
Неупередженість суддів під час проведення усних слухань була:	незадовільною	3,4	4,5	задовільною
Рішення суду для Вас було:	незрозумілим	3,7	5,0	зрозумілим
Часові рамки для винесення судового рішення були:	занадто довгими	2,8	4,4	обґрунтованими

Як Ви вважаєте..., за типом поселення, середня оцінка

		В обласних центрах	В інших типах поселень	
Дістатися до суду було для Вас :	важко	4,6	4,8	просто
Умови очікування були:	поганими	4,4	4,8	хорошими
Часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був:	незадовільним	4,1	4,4	задовільним
Пунктуальність слухань та умови розгляду справи були для Вас:	поганими	4,1	4,4	хорошими
Ставлення та ввічливість працівників суду, які не є судьями, була:	незадовільною	4,8	5,2	задовільною
Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів була:	незадовільною	4,5	5,0	задовільною
Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була:	незрозумілою	5,1	5,4	зрозумілою
Неупередженість суддів під час проведення усних слухань була:	незадовільною	4,2	4,8	задовільною
Рішення суду для Вас було:	незрозумілим	4,7	5,2	зрозумілим
Часові рамки для винесення судового рішення були:	занадто довгими	4,1	4,7	обґрунтованими

Як Ви вважаєте..., за регіонами, середня оцінка

		Захід	Центр	Південь	Схід	
Дістатися до суду було для Вас :	важко	4,7	4,9	4,9	4,4	просто
Умови очікування були:	поганими	4,8	4,8	4,5	4,2	хорошими
Часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був:	незадовільним	4,3	4,4	4,6	3,9	задовільним
Пунктуальність слухань та умови розгляду справи були для Вас:	поганими	4,4	4,5	4,3	3,8	хорошими
Ставлення та ввічливість працівників суду, які не є судьями, була:	незадовільною	5,0	5,1	5,2	4,7	задовільною
Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів була:	незадовільною	4,7	4,9	5,1	4,6	задовільною
Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була:	незрозумілою	5,2	5,3	5,3	5,2	зрозумілою
Неупередженість суддів під час проведення усних слухань була:	незадовільною	4,3	4,6	4,7	4,4	задовільною
Рішення суду для Вас було:	незрозумілим	4,7	5,0	5,7	5,0	зрозумілим
Часові рамки для винесення судового рішення були:	занадто довгими	4,2	4,5	4,9	4,2	обґрунтованими

Як Ви вважаєте..., за матеріальним становищем, середня оцінка

		Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевизор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	
Дістатися до суду було для Вас :	важко	4,0	4,7	4,9	5,0	просто
Умови очікування були:	поганими	4,0	4,6	4,7	4,8	хорошими
Часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був:	незадовільним	3,7	4,1	4,5	4,4	Задовільним
Пунктуальність слухань та умови розгляду справи були для Вас:	поганими	3,5	4,2	4,5	4,7	хорошими
Ставлення та ввічливість працівників суду, які не є суддями, була:	незадовільною	4,7	4,9	5,2	5,1	задовільною
Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів була:	незадовільною	4,4	4,7	4,9	4,9	задовільною
Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була:	незрозумілою	4,8	5,3	5,4	5,4	зрозумілою
Неупередженість суддів під час проведення усних слухань була:	незадовільною	3,6	4,4	4,7	4,9	задовільною
Рішення суду для Вас було:	незрозумілим	4,9	4,8	4,9	5,6	зрозумілим
Часові рамки для винесення судового рішення були:	занадто довгими	4,3	4,3	4,5	4,5	обґрунтованими

Лише 52,1% опитаних учасників судових засідань зазначають, що вони почалися вчасно, хоча більшість зволікань були невеликими – до 30 хвилин (28,0%). 7,3% опитаних зазначили, що зволікання становило від години і більше, а 11,9% вказали, що засідання взагалі не відбулося і було перенесене на інший день.

Жителі обласних центрів порівняно з жителями інших типів поселень рідше вказують, що засідання відбулося точно у призначений час (відповідно 45,3% і 58,3%).

Чи почалося сьогодні судове засідання вчасно, у призначений час, чи Вам довелося чекати, якщо так, то скільки?, %

Судове засідання відбулося точно у призначений час	52,1
Із запізненням до 15 хвилин	17,6
Із запізненням до 30 хвилин	10,4
Із запізненням до години	5,5
Із запізненням до 2 годин	1,0
Із запізненням більше 2 годин	0,8
Засідання взагалі не відбулося і було перенесене на інший день	11,9
Не відповіли	0,6

Ставлення до судової реформи

Відповідаючи на запитання стосовно рівня обізнаності з судовою реформою, 9,6% опитаних відповіли, що знають про неї, 58,6% - що дещо знають, 29,0% - не знають про неї. Якщо частка тих, хто відповів, що знає про реформу, порівняно в листопаді 2012 р. змінилася лише незначною мірою (зросла з 7,4% до 9,6%), то істотно більше стало тих, хто відповів, що дещо чув (частка таких зросла з 37,4% до 58,6%), і істотно менше стало тих, хто нічого про неї не знає (частка зменшилася з 53,5% до 29,0%).

Тих, хто нічого не знає про судову реформу, найбільше у Західному регіоні (36,0%), серед представників наймолодшої (18-29 років) та найстаршої (60 років і старші) вікових категорій (відповідно 33,8% і 34,4%), їх частка зростає із зниженням освітнього рівня (від 20,7% серед респондентів з вищою освітою до 40,0% серед тих, хто має повну або неповну середню освіту), із зниженням рівня добробуту (від 21,9% серед тих, хто відповів, що його родина живе забезпечено, до 39,3% серед тих, хто зазначив, що «ледве зводить кінці з кінцями»).

Чи знаєте (чули) Ви що-небудь про судову реформу в Україні?, %

	Листопад 2012 р.	Жовтень 2017 р.
Знаю (чув)	7,4	9,6
Дещо знаю (чув)	37,4	58,6
Не знаю (не чув)	53,5	29,0
Не відповіли	1,6	2,8

Чи знаєте (чули) Ви що-небудь про судову реформу в Україні?, за регіонами, %

	Захід	Центр	Південь	Схід
Знаю (чув)	9,1	7,6	13,6	11,1
Дещо знаю (чув)	52,3	64,5	51,7	58,5
Не знаю (не чув)	36,0	26,3	24,8	28,7
Не відповіли	2,5	1,6	9,9	1,7

Чи знаєте (чули) Ви що-небудь про судову реформу в Україні?, за віком опитаних, %

	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Знаю (чув)	8,3	9,2	9,1	11,6	10,0
Дещо знаю (чув)	55,2	61,0	62,2	63,8	53,5
Не знаю (не чув)	33,8	27,8	23,9	22,0	34,4
Не відповіли	2,6	2,0	4,7	2,5	2,1

Чи знаєте (чули) Ви що-небудь про судову реформу в Україні?, залежно від рівня освіти респондентів, %

	Неповна або загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища
Знаю (чув)	7,8	9,1	11,7
Дещо знаю (чув)	50,7	58,5	64,2
Не знаю (не чув)	40,0	29,1	20,7
Не відповіли	1,5	3,3	3,3

Чи знаєте (чули) Ви що-небудь про судову реформу в Україні?, залежно від рівня добробуту респондентів, %

	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевизор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)
Знаю (чув)	9,1	9,3	10,1	10,2
Дещо знаю (чув)	49,8	57,2	62,4	65,6
Не знаю (не чув)	39,3	31,0	23,6	21,9
Не відповіли	1,8	2,5	3,9	2,3

Ставлення до судової реформи є переважно негативним – позитивно до неї ставляться лише 12,6% опитаних, а негативно – 49,1%. Негативна налаштованість характерна і стосовно всіх інших реформ (земельної, медичної, пенсійної, освітньої). Негативне ставлення до судової реформи характерне не лише серед тих, хто відносно добре знає про неї, але навіть серед тих, хто про неї нічого не чув – серед перших відповідно 21,1% і 60,3%, а серед других – відповідно 6,5% і 39,2%, що свідчить про негативну налаштованість проти реформ загалом, упередженість проти них.

Ставлення до судової реформ, як і до реформ взагалі, істотно залежить від рівня довіри до влади. Так, серед тих, хто зовсім не довіряє Президенту України, позитивно ставляться до судової реформи 4,2%, негативно – 66,1%, а серед тих, хто повністю довіряє Президенту – відповідно 27,0% і 31,5%.

У ставленні до судової реформи серед інших соціальних груп виділяється група з високим рівнем добробуту (ті, хто відповів, що загалом живуть забезпечено) – серед них частки тих, хто ставиться до реформи позитивно, і тих, хто ставиться негативно, статистично значуще не відрізняються (відповідно 28,1% і 32,0%).

Зараз в Україні триває проведення ряду реформ. Враховуючи ту інформацію, яку Ви маєте, яким є Ваше ставлення до таких реформ, %

	Позитивне	Негативне	Байдуже	Важко відповісти
Земельна реформа	14,6	52,3	10,5	22,5
Медична реформа	21,2	56,9	6,9	15
Пенсійна реформа	19,9	56,9	6,9	16,3
Реформа освіти	26,0	41,8	11,7	20,5
Судова реформа	12,6	49,1	11,9	26,3
Запланована масова приватизація державних підприємств	12,4	49,9	12	25,7

Ставлення до судової реформи залежно від рівня довіри до Президента України, %

	Рівень довіри:			
	Зовсім не довіряють	Скоріше не довіряють	Скоріше довіряють	Повністю довіряють
Позитивне	4,2	13,3	23,5	27,0
Негативне	66,1	48,1	31,3	31,5
Байдуже	10,6	14,1	10,4	9,0
Важко відповісти	19,1	24,4	34,7	32,6

Ставлення до судової реформи залежно від рівня добробуту респондентів, %

	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевизор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)
Позитивне	5,2	10,1	14,4	28,1
Негативне	57,3	49,6	50,7	32,0
Байдуже	14,0	12,9	11,3	7,0
Важко відповісти	23,4	27,4	23,6	32,8

Негативне ставлення до судової реформи також пов'язане з тим, що громадяни не бачать її результатів. Так, лише 7,2% опитаних вважають, що сьогодні суди в Україні є самостійними, а судді – незалежними, тоді як протилежної точки зору дотримуються 78,1% опитаних. Навіть серед тих респондентів, які позитивно ставляться до судової реформи, лише 20,0% вважають, що суди в Україні сьогодні є самостійними, а судді – незалежними, а 62,7% не згодні з цим.

Серед тих, хто брав участь у судових засіданнях протягом останніх двох років, частка тих, хто вважає, що суди в Україні є самостійними, а судді – незалежними, дещо більша, ніж серед тих, хто не має такого досвіду (відповідно 17,3% і 6,4%), хоча в обох групах переважна більшість так не вважає (відповідно 68,7% і 78,9%).

Серед респондентів, які були опитані на виході з судів, 18,5% вважають, що сьогодні суди в Україні є самостійними, а судді – незалежними, а протилежної точки зору дотримуються 52,7%.

Серед жителів обласних центрів дещо більше порівняно з жителями інших типів поселень, тих, хто не вважає суди в Україні самостійними, а суддів незалежними – це показує і загальнонаціональне опитування (відповідно 81,8% і 76,3%), і опитування на виході із приміщень судів (відповідно 57,8% і 48,2%)

Як Ви вважаєте, чи є сьогодні суди в Україні самостійними, а судді – незалежними?, %

	Загальнонаціональне опитування	Опитування на виході з приміщень судів
Так	7,2	18,5
Ні	78,1	52,7
Важко відповісти	14,7	28,8

Як Ви вважаєте, чи є сьогодні суди в Україні самостійними, а судді – незалежними?, залежно від типу поселення, %

	Загальнонаціональне опитування		Опитування на виході з приміщень судів	
	Обласні центри	Інші типи поселень	Обласні центри	Інші типи поселень
Так	5,2	8,1	16,0	20,6
Ні	81,8	76,3	57,8	48,2
Важко відповісти	13,0	15,6	26,2	31,2

Найчастіше громадяни України вважають, що для того, щоб судді були незалежними, вони мають обиратися громадянами (37,7%). Значно менше (16,8%) вважають, що вони повинні призначатися Вищою радою юстиції, і дуже незначна частка дотримується думки, що вони мають призначатися Президентом (4,7%), Верховною Радою (4,3%), обласною радою (2,6%). Ще 15,1% вважають, що не має значення, ким вони призначаються чи обираються, а 17,6% було важко відповісти на це питання.

Серед тих, хто не вважає, що сьогодні судді є незалежними, порівняно з тими, хто дотримується протилежної точки зору, більшою є частка тих, хто виступає за обрання суддів громадянами (відповідно 41,2% і 30,3%), і меншою є частка тих, хто виступає за їх призначення суддів Вищою радою правосуддя, Президентом чи парламентом.

Так само частка тих, хто виступає за обрання суддів громадянами, помітно вища серед респондентів, які негативно ставляться до судової реформи, порівняно з тими, хто ставиться позитивно (відповідно 42,4% і 31,9%). Ті, хто негативно ставляться до судової реформи, рідше виступають за призначення суддів Вищою радою правосуддя, Президентом чи парламентом.

Для того, щоб судді були незалежними, вони мають призначатися (обиратися):, %

Президентом	4,7
Верховною Радою	4,3
Обласною радою	2,6
Вищою радою правосуддя	16,8
Громадянами	37,7
Іншим суб'єктом	1,2
Не має значення, ким вони призначаються чи обираються	15,1
Важко відповісти	17,6

Для того, щоб судді були незалежними, вони мають призначатися (обиратися):, серед тих, хто вважає, і тих, хто не вважає, що сьогодні суди в Україні є самостійними, а судді – незалежними

	Вважають, що сьогодні суди в Україні є самостійними, а судді – незалежними	Так не вважають
Президентом	14,5	3,7
Верховною Радою	14,5	3,7
Обласною радою	3,4	2,6
Вищою радою юстиції	23,4	16,7
Громадянами	30,3	41,2
Іншим суб'єктом	0,0	1,6
Не має значення, ким вони призначаються чи обираються	9,0	15,9
Важко відповісти	4,8	14,6

Для того, щоб судді були незалежними, вони мають призначатися (обиратися):, серед тих, хто позитивно і негативно ставиться до судової реформи

	Ставляться позитивно	Ставляться негативно
Президентом	9,4	3,7
Верховною Радою	9,8	3,1
Обласною радою	3,1	2,3
Вищою радою юстиції	22,0	15,9
Громадянами	31,9	42,4
Іншим суб'єктом	0,0	2,3
Не має значення, ким вони призначаються чи обираються	9,8	15,1
Важко відповісти	13,8	15,0

Довіра до судової влади та загальна оцінка діяльності судів громадянами

Переважна більшість українців не вважають українські суди об'єктивними та незалежними. Зокрема, якщо протилежними сторонами в суді виступають громадянин з високим рівнем доходів і громадянин з низьким рівнем доходів, то 81,1% респондентів вважають, що більше шансів виграти справу у громадянина з високим рівнем доходів. У випадку, коли протилежними сторонами виступають роботодавець і найманий працівник, більшість опитаних (74,7%) вважають, що більше шансів виграти у роботодавця. Якщо сторонами у суді виступають звичайний громадянин і представник органів влади, то понад три чверті опитаних (78,1%) вважають, що більше шансів виграти має представник влади.

Переконання громадян щодо прихильності суддів до багатих та представників влади є досить сильними та усталеними. Так, громадська думка з цього приводу фактично не змінилася порівняно з 2012 роком. Крім того, суттєвих відмінностей з цих питань немає в залежності від віку, статі та регіону проживання респондента. До того ж, відповіді респондентів на виході з судів на аналогічне питання хоча й відрізнялися від відповідей населення в цілому, проте лише кількісно, а не якісно. Більшість респондентів, які були опитані на виході з судів (52,6%), вважають, що у громадянина з високим рівнем доходів більше шансів виграти справу в українському суді, ніж у громадянина з низьким рівнем доходів. Протилежної думки дотримуються лише 0,4% опитаних, близько третини респондентів (32,3%) вважають, що їх шанси рівні. Решта опитаних не визначилися з відповіддю.

Не такими однозначними є оцінки респондентами ситуації, коли супротивними сторонами в суді виступають власник великого підприємства і орган влади. Відносна більшість опитаних (37,3%) вважають, що в цій ситуації більше шансів виграти справу у органу влади, а 19,5% - що у власника великого підприємства. Понад чверть опитаних (28,2%) схиляються до думки, що шанси приблизно рівні, а решта – не визначилися з відповіддю. У разі, коли сторонами виступатимуть громадянин України і громадянин іноземної держави, третина опитаних (33,5%) вважають шанси однаковими. Дещо менше респондентів (29,1%) вважають, що шансів більше у громадянина іноземної держави, а 10,3% - що у громадянина України. Решта опитаних не визначилися з відповіддю. Слід зазначити, що і з цих питань громадська думка фактично не змінилася порівняно з 2012 роком. Були зафіксовані окремі відмінності розподілу відповідей серед різних груп респондентів, проте вони не були значними і не спричинили відмінностей у загальному характері картини всередині групи.

Як Ви вважаєте, у кого більше шансів виграти справу в українському суді у випадку, якщо протилежними сторонами у суді виступають:

Громадянин з високим рівнем доходів і громадянин з низьким рівнем доходів?, %

	Листопад 2012р. Загально- національне опитування	Жовтень 2017р. Загально- національне опитування	Жовтень 2017р. Опитування на виході з приміщень судів
У громадянина з високим рівнем доходів	79,1	81,1	52,6
У громадянина з низьким рівнем доходів	0,7	0,7	0,4
Мають однакові шанси виграти справу	13,1	10,6	32,3
Важко відповісти	7,0	7,6	14,7

Роботодавець (власник підприємства) і найманий працівник?, %

	Листопад 2012р. Загальнонаціональне опитування	Жовтень 2017р. Загальнонаціональне опитування
У роботодавця (власника підприємства)	73,5	74,7
У найманого працівника	1,2	2,2
Мають однакові шанси виграти справу	17,0	14,2
Важко відповісти	8,4	8,8

Звичайний громадянин України і представник органів влади?, %

	Листопад 2012р. Загальнонаціональне опитування	Жовтень 2017р. Загальнонаціональне опитування
У звичайного громадянина України	3,5	4,6
У представника органів влади	78,1	78,1
Мають однакові шанси виграти справу	11,4	9,4
Важко відповісти	6,9	7,8

Власник великого підприємства і орган влади?, %

	Листопад 2012р. Загальнонаціональне опитування	Жовтень 2017р. Загальнонаціональне опитування
У власника великого підприємства	19,0	19,5
У органу влади	33,5	37,3
Мають однакові шанси виграти справу	33,4	28,2
Важко відповісти	14,1	15,0

Громадянин іноземної держави і громадянин України?, %

	Листопад 2012р. Загальнонаціональне опитування	Жовтень 2017р. Загальнонаціональне опитування
У громадянина іноземної держави	22,7	29,1
У громадянина України	12,0	10,3
Мають однакові шанси виграти справу	36,9	33,5
Важко відповісти	28,4	27,0

Відповідаючи на питання про те, чим, на їх думку, найчастіше керуються судді при винесенні судового рішення, найчастіше респонденти вважали, що власною вигодою (39,5%). Значно рідше висловлювалася думка, що судді керуються найчастіше майновим та/або посадовим становищем сторін (14,6%). Ще рідше громадяни відповідали, що судді керуються законом (8,9%), обставинами справи (8,3%), вказівкою голови суду (7,9%), політичною ситуацією в державі (6,8%). Порівняно з 2012 роком, статистично значимо зросла частка респондентів, які вважають, що судді найчастіше керуються власною вигодою (з 33,1%), та знизилася частка тих, хто вважає, що вони керуються законом (з 15,1%) та обставинами справи (з 12,0%).

Чим, на Вашу думку, найчастіше керуються судді при винесенні судового рішення?, %

	Листопад 2012 р.	Жовтень 2017 р.
Законом	15,1	8,9
Обставинами справи	12,0	8,3
Вказівкою голови суду	7,1	7,9
Політичною ситуацією в державі	5,1	6,8
Майновим та/або посадовим становищем сторін	13,7	14,6
Власною вигодою (у тому числі отриманою за рішення незаконною винагородою)	33,1	39,5
Іншими обставинами	1,8	2,1
Важко відповісти	12,1	11,9

Для більшості громадян функціонування суду в Україні є незрозумілим, вони вважають, що суди вирішують справи повільно, а витрати на доступ до правосуддя є високими. Оцінки давалися за шкалою від «0» до «6», де оцінка «0» означала «незрозуміло», «повільно», «витрати високі», відповідно, а оцінка «6» означала «зрозуміло», «швидко», «витрати низькі», відповідно. Стосовно зрозумілості функціонування суду середня оцінка склала 1,9 бала, стосовно швидкості вирішення справ – 1,6 бала, стосовно витрат на доступ до правосуддя – 1,6 бала. Краще оцінили ситуацію респонденти, яким доводилося протягом останніх двох років брати участь у розгляді судових справ. Серед цієї категорії респондентів середня оцінка зрозумілості функціонування суду склала 2,8 бала (що, фактично, є середньою оцінкою), середня оцінка швидкості вирішення справ склала 2,2 бала, а середня оцінка стосовно витрат на доступ до правосуддя – 2,0 бала.

Як Ви вважаєте...

(Виберіть значення на шкалі від «0» до «6», залежно від того, яка оцінка для Вас є ближчою – та, що позначена зліва, чи та, що позначена справа), середній бал серед усіх опитаних

Функціонування суду в Україні є:	незрозумілим	<i>Середня оцінка - 1,9 бала</i>	зрозумілим
Суди вирішують справи:	повільно	<i>Середня оцінка - 1,6 бала</i>	швидко
Якщо не враховувати оплату праці адвокатів, витрати на доступ до правосуддя є:	високими	<i>Середня оцінка - 1,6 бала</i>	низькими

Як Ви вважаєте...

(Виберіть значення на шкалі від «0» до «6», залежно від того, яка оцінка для Вас є ближчою – та, що позначена зліва, чи та, що позначена справа), середній бал серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ як позивач, відповідач, обвинувачений, потерпілий, свідок чи експерт

Функціонування суду в Україні є:	незрозумілим	<i>Середня оцінка - 2,8 бала</i>	зрозумілим
Суди вирішують справи:	повільно	<i>Середня оцінка - 2,2 бала</i>	швидко
Якщо не враховувати оплату праці адвокатів, витрати на доступ до правосуддя є:	високими	<i>Середня оцінка - 2,0 бала</i>	низькими

В українському суспільстві гостро дискутуються проблеми корупції в державних органах. Респонденти оцінювали рівень корумпованості державних органів за п'ятибальною шкалою, де «1» означає повну відсутність корупції, а «5» - що цей орган є повністю корумпованим. Корупцію в усіх запропонованих органах респонденти в середньому оцінили як високу. Так, для СБУ середня оцінка склала 3,8 бала, для МВС – 3,9 бала, для прокуратури – 4,0 бала, для податкової служби – 4,1 бала, для судів і митної служби – по 4,3 бала. Слід зазначити, що трохи кращими є середні оцінки серед тих респондентів, які за останні два роки брали участь у розгляді судових справ (зокрема, середня оцінка корумпованості судів склала 3,9 бала) та жителі західного регіону.

Оцініть рівень корумпованості кожного з наступних державних органів за п'ятибальною шкалою, де «1» означає, що корупція в ньому зовсім відсутня, а «5» - що цей орган є повністю корумпованим., середній бал

	серед усіх опитаних	серед тих, хто брав участь у розгляді судових справ
Прокуратура	4,0	3,8
Міністерство внутрішніх справ (МВС)	3,9	3,7
Служба безпеки України (СБУ)	3,8	3,6
Податкова служба	4,1	3,7
Митна служба	4,3	4,04
Суди	4,3	3,9

Оцініть рівень корумпованості кожного з наступних державних органів за п'ятибальною шкалою, де «1» означає, що корупція в ньому зовсім відсутня, а «5» - що цей орган є повністю корумпованим. , середній бал за регіонами

	Захід	Центр	Південь	Схід
Прокуратура	3,7	4,1	4,2	4,1
Міністерство внутрішніх справ (МВС)	3,5	4,0	4,1	4,0
Служба безпеки України (СБУ)	3,5	3,8	3,9	3,9
Податкова служба	3,8	4,3	4,2	4,1
Митна служба	4,0	4,4	4,1	4,3
Суди	4,0	4,4	4,3	4,3

Взагалі 80,6% населення України погоджуються зі звинуваченнями українських судів у корумпованості, політичній залежності та необ'єктивності. Не погоджуються з такою точкою зору 6,8% опитаних. Решта респондентів не визначилися з відповіддю. Слід зазначити, що погоджуються з такими характеристиками українських судів і більшість респондентів, яких опитували на виході з судів, тобто ті, хто мав нещодавній особистий досвід спілкування з судами. Проте серед цих респондентів картина є значно оптимістичнішою: зі звинуваченнями на адресу судів згодні 54,8% опитаних на виході з судів, не згодні – 15,7%. Решта опитаних не визначилися з відповіддю.

Сьогодні доволі часто вітчизняні суди звинувачують у корумпованості, політичній залежності та необ'єктивності. Чи погоджуєтесь Ви з такими характеристиками українських судів?, %

	Загальнонаціональне опитування	Опитування на виході з приміщень судів
Так, погоджуюся	80,6	54,8
Ні, не погоджуюся	6,8	15,7
Важко відповісти	12,6	29,5

Понад дві третини респондентів (69,0%) вважають, що громадянин України має більше шансів отримати справедливе судове рішення в Європейському суді з прав людини ніж в українському суді. Протилежної думки дотримуються 2,7% опитаних. 12,6% респондентів вважають, що шанси в обох судах однакові, а решта не визначилися з відповіддю. Серед громадян, які протягом двох останніх років брали участь у розгляді судових справ, ситуація є дещо оптимістичнішою: серед них 61,1% вважають, що більше шансів на справедливе рішення в ЄСПЛ, 7,4% - що в українському суді, а 18,8% вважають шанси однаковими.

Серед респондентів, які вважають, що є більше шансів на справедливий розгляд справи в ЄСПЛ, переважна більшість називає серед причин такої думки вищий рівень незалежності та об'єктивності суддів. Серед нечисленних респондентів, які вищими оцінили шанси в українському суді, найчастіше це пояснювалося кращим знанням законодавства (29,6%).

У якому суді – українському чи в Європейському суді з прав людини – на Ваш погляд, громадянин України має більше шансів отримати справедливе судове рішення у своїй справі?, %

	серед усіх опитаних	серед тих, хто брав участь у розгляді судових
В українському суді	2,7	7,4
Європейському суді з прав людини	69,0	61,1
Однакові шанси	12,6	18,8
Важко відповісти	15,6	12,7

Чим це можна пояснити?, % *Респонденти могли вибрати будь-яку кількість варіантів відповіді*

	<i>серед тих, хто вважає, що громадянин України має більше шансів отримати справедливе судове рішення в українському суді</i>	<i>серед тих, хто вважає, що громадянин України має більше шансів отримати справедливе судове рішення в ЄСПЛ</i>
Вищою кваліфікацією суддів	28,7	30,5
Вищим рівнем незалежності та об'єктивності суддів	15,9	72,0
Кращим знанням законодавства	29,6	21,8
Більш ґрунтовним з'ясуванням суддями обставин справи	29,1	33,3
Іншим	2,0	6,5
Важко відповісти	8,3	1,8

Довіра населення України до судів і судової системи є досить складним і контроверсійним явищем. Для того, щоб краще зрозуміти ситуацію з довірою до судів в українському суспільстві, доцільно розглянути питання довіри до широкого спектру державних і громадських інституцій. На даному етапі існує група державних і соціальних інституцій, які мають високий рівень довіри, зокрема, позитивний баланс довіри \ недовіри (тобто їм довіряють

більше громадян, ніж не довіряють). До таких інституцій належать Церква (довіра до якої є традиційною і мало залежить від поточних подій, якщо говорити про неї, як про інституцію загалом), інституції, які безпосередньо причетні до захисту України, та громадські організації. Серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм повністю або скоріше довіряють 66,7% опитаних), Церква (64,4%), Збройні Сили України (57,3%), добровольчі батальйони (53,9%), Національна гвардія України (52,6%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (50,5%), громадські організації (48,0%), Державна прикордонна служба (46,4%) – число респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує число тих, хто їм не довіряє.

Окремо варто описати ситуацію з довірою до поліції. Слід зазначити, що протягом багатьох років міліція залишалася інститутом з одним з найнижчих рівнів довіри з боку українського суспільства. Реформа і перейменування міліції на поліцію позитивно вплинули на імідж інституту. Спочатку громадяни позитивно зреагували на нову патрульну поліцію. У той час, як довіра до поліції загалом не відрізнялася від довіри до колишньої міліції, довіра до нової патрульної поліції мала кардинально інший вигляд: баланс довіри до неї був позитивним. Після цього спостерігалось поступове зближення рівнів довіри поліції і нової патрульної поліції, причому довіра до першої зростала, у той час, як довіра до другої – знижувалася. На даний момент рівень довіри до цих двох раніше різних проявів поліції встановився майже на одному рівні. І цей рівень є досить високим на тлі довіри до інших державних інститутів: баланс довіри до поліції є близьким до нуля, тобто число громадян, які довіряють поліції, приблизно дорівнює числу тих, хто не довіряє.

Значно нижчим є рівень довіри до органів влади. Президенту України довіряють 24,8% опитаних, не довіряють – 68,2%, Уряду – відповідно 19,8% і 73,1%, Національному банку – відповідно 15,3% і 75,2%, Верховній Раді – відповідно 13,8% і 80,7%. Довіру до державного апарату (чиновників) висловили 11,2% опитаних, не довіряють – 80,7%. Дуже низьким є рівень довіри до прокуратури: їй довіряють різною мірою 14,2% опитаних, а не довіряють – майже три чверті (74,1%) респондентів.

Зараз я називатиму окремі соціальні інституції. Якою мірою Ви їм довіряєте?, %

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Волонтерські організації	7,6	12,4	46,9	19,8	13,3	46,7
Церква	11,3	11,2	42,7	21,7	13,1	41,9
Збройні сили України	15,9	17,4	43,1	14,2	9,3	24,0
Добровольчі батальйони	15,6	15,6	39,8	14,1	14,9	22,7
Національна гвардія України	16,4	17,8	40,1	12,5	13,2	18,4
Державна служба з надзвичайних ситуацій	17,3	15,3	37,0	13,5	16,9	17,9
Громадські організації	16,0	21,0	41,0	7,0	15,1	11,0
Державна прикордонна служба	17,9	22,7	36,3	10,1	13,0	5,8
ЗМІ України	19,3	23,4	41,9	6,4	9,0	5,6
Патрульна поліція (нова)	17,8	25,2	33,6	7,3	16,0	-2,1
Національна поліція	18,3	27,9	33,6	5,7	14,4	-6,9
Служба безпеки України (СБУ)	22,6	24,2	29,4	5,8	17,9	-11,6
Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен)	20,6	20,1	19,0	6,4	33,9	-15,3
Профспілки	24,9	25,7	23,2	3,3	22,8	-24,1
Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)	32,8	24,8	17,4	2,7	22,3	-37,5
Спеціалізована	33,2	24,3	15,0	2,6	24,9	-39,9

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
антикорупційна прокуратура						
Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК)	34,8	22,9	12,5	2,3	27,5	-42,9
Президент України	37,7	30,5	20,4	4,4	7,0	-43,4
Антикорупційний суд	36,6	24,5	11,1	2,6	25,1	-47,4
Конституційний Суд	40,3	26,5	12,3	2,6	18,4	-51,9
Уряд України	39,1	34,0	18,0	1,8	7,1	-53,3
Верховний Суд України	42,2	29,8	10,9	2,2	15,0	-58,9
Прокуратура	40,1	34,0	12,2	2,0	11,7	-59,9
Національний банк України	44,7	30,5	13,2	2,1	9,5	-59,9
Комерційні банки	46,0	29,5	11,5	2,4	10,6	-61,6
Політичні партії	40,5	34,6	10,5	2,5	11,9	-62,1
Місцеві суди	44,9	32,5	10,1	1,8	10,8	-65,5
Верховна Рада України	44,8	35,9	12,5	1,3	5,6	-66,9
Державний апарат (чиновники)	44,8	35,9	10,1	1,1	8,1	-69,5
Суди (судова система в цілому)	47,3	33,6	8,0	1,3	9,8	-71,6

*Різниця між часткою тих, хто довіряє, і часткою тих, хто не довіряє

Низьким є рівень довіри до антикорупційних органів. Якоюсь мірою довіряють Національному антикорупційному бюро 20,1% опитаних, Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі – 17,6%, Національному агентству з питань запобігання корупції – 14,8%. Не довіряють кожному з цих органів близько 57,5% респондентів.

Одним з найнижчих у суспільстві є рівень довіри до судів. Про свою недовіру до судів (судової системи в цілому) повідомили 80,9% респондентів, а про довіру – 9,3%. Місцевим судам не довіряють 77,4% опитаних, довіряють – 11,9%, Верховному Суду України не довіряють 72,0% громадян, довіряють – 13,1%, Конституційному Суду України не довіряють 66,8% громадян, довіряють – 14,9%.

Крім того, під час дослідження був проведений невеликий експеримент. Громадянам пропонувалося визначити рівень своєї довіри до Антикорупційного суду, якого на даний час не існує, але точаться дискусії навколо його можливого створення. Відповіді респондентів показали, що цьому органу не варто сподіватися на кредит довіри з боку населення – рівень довіри до ще не створеного органу виявився дуже низьким. Різну ступінь довіри до Антикорупційного суду висловили 13,7% опитаних, а різну ступінь недовіри – 61,1%. Такі результати можуть свідчити про те, що рішення про довіру чи недовіру до Антикорупційного суду, а також інших судів та судової системи загалом приймаються громадянами швидше з політичних міркувань, а не на основі власного досвіду чи інших реальних фактів. З високою імовірністю можна припустити, що низький рівень довіри до судів є наслідком вкрай низького рівня довіри до державних органів в цілому (не довіряють державному апарату 80,7% опитаних).

Зокрема, підтвердженням цьому є результати опитування на виході з судів громадян, які мали безпосередній досвід спілкування з судами. Так, можна стверджувати, що серед громадян, які мають нещодавній досвід спілкування з судами, переважає довіра до судової системи: баланс довіри до судової системи в цілому є позитивним, тобто число опитаних, які довіряють судам (47,0%), було вищим, ніж число тих, хто судовій системі не довіряє (41,4%). Ще більшим є рівень довіри громадян, які контактували з судами до місцевих судів: довіру місцевим судам висловили більшість опитаних – 51,5%, недовіру – 37,5%. Дещо нижчим є рівень довіри цих респондентів до Верховного Суду України та Конституційного Суду України, проте ці рівні довіри є значно вищими, ніж серед населення в цілому. До того ж, респонденти швидше за все

не мають досвіду спілкування з Верховним та Конституційним судами, тому близько третини опитаних не змогли визначити свій рівень довіри до цих судів.

Цікавою також є деталь, що респонденти опитування на виході з судів висловили практично такий же рівень довіри до поліції, як і населення в цілому.

Зараз я називатиму окремі соціальні інституції. Якою мірою Ви їм довіряєте?, %

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Прокуратура						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	40,1	34,0	12,2	2,0	11,7	-59,9
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	21,4	29,1	26,5	6,4	16,6	-17,6
Поліція						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	18,3	27,9	33,6	5,7	14,4	-6,9
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	21,6	27,5	34,5	7,8	8,5	-6,8
Суди (судова система в цілому)						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	47,3	33,6	8,0	1,3	9,8	-71,6
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	15,9	25,5	36,6	10,4	11,7	5,6
Місцеві суди						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	44,9	32,5	10,1	1,8	10,8	-65,5
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	15,8	21,7	38,4	13,1	11,0	14,0
Верховний Суд України						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	42,2	29,8	10,9	2,2	15,0	-58,9
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	15,1	22,6	19,9	11,3	31,1	-6,5
Конституційний Суд						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	40,3	26,5	12,3	2,6	18,4	-51,9
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	14,7	17,9	18,8	9,8	38,8	-4,0
Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	32,8	24,8	17,4	2,7	22,3	-37,5
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	17,7	18,9	20,1	8,0	35,2	-8,5
Спеціалізована антикорупційна прокуратура						
<i>Загальнонаціональне опитування</i>	33,2	24,3	15,0	2,6	24,9	-39,9
<i>Опитування на виході з приміщень судів</i>	18,2	19,9	16,5	7,7	37,6	-13,9

*Різниця між часткою тих, хто довіряє, і часткою тих, хто не довіряє

Висновки

Засоби масової інформації мають визначальне значення у формуванні громадської думки стосовно діяльності судової системи України, перебігу судової реформи, оскільки більшість громадян України отримують інформацію про діяльність українських судів лише із ЗМІ.

Порівняння результатів опитувань на виході з приміщень судів (коли респонденти оцінювали діяльність судів, справедливість винесення вироків саме у день проведення опитування) з результатами загальнонаціонального опитування (коли респонденти-учасники судових засідань оцінювали свій досвід за два попередні роки) показує, що практично за всіма аспектами (у тому числі справедливістю судових вироків) оцінки опитаних на виході з приміщень судів є кращими, ніж оцінки учасників загальнонаціонального опитування. Це дозволяє припускати, що сьогоденна ситуація в кращий бік відрізняється від тієї, що спостерігалася загалом протягом двох останніх років.

Оцінюючи різні аспекти діяльності суду, учасники судових засідань, опитані на виході із приміщень судів, частіше схильні вважати, що дістатися суду було для них просто, умови очікування, а також пунктуальність слухань та умови розгляду справи були хорошими, часовий проміжок між повісткою до суду та слуханням справи був задовільним. Ставлення та ввічливість суддів і прокурорів, а також працівників суду, які не є суддями, були задовільними. Мова, якою розмовляв суддя/прокурор, була зрозумілою, неупередженість суддів під час проведення усних слухань була задовільною, рішення суду було зрозумілим, часові рамки для винесення судового рішення були обґрунтованими.

За всіма зазначеними показниками, крім показника «наскільки важко/просто було дістатися до суду» оцінки в обласних центрах були на статистично значущому рівні гіршими, ніж в інших типах поселень. Група респондентів з найменшими доходами (ті, що відповідають, що «ледве зводять кінці з кінцями») дають гірші оцінки діяльності судів за більшістю показників.

Респонденти, опитані під час загальнонаціонального опитування, оцінюючи досвід участі у судових засіданнях представників свого найближчого соціального оточення за два останні роки, частіше висловлюють негативні оцінки законності і справедливості судових рішень, хоча негативізм оцінок і зменшився порівняно з 2012 роком.

Ставлення до судової реформи є переважно негативним. Негативна налаштованість характерна і стосовно всіх інших реформ (земельної, медичної, пенсійної, освітньої). Ставлення до судової реформи, як і до реформ взагалі, істотно залежить від рівня довіри до влади.

Негативне ставлення до судової реформи також пов'язане з тим, що громадяни не бачать її результатів – переважна більшість опитаних вважають, що сьогодні суди в Україні не є самостійними, а судді не є незалежними.

Відносна більшість респондентів вважають, що для того, щоб судді були незалежними, вони мають обиратися громадянами.

Оскільки більшість громадян не мають особистого досвіду спілкування з судами і визначають своє ставлення до судової системи на підставі чужого досвіду або інформації в ЗМІ, ставлення населення в цілому до судової системи є негативним, а рівень довіри є одним з найнижчих серед державних та соціальних інституцій. Проте рівень довіри громадян, які мають власний нещодавній досвід спілкування з судами, є значно вищим. Більше того, баланс довіри з боку цих громадян до місцевих судів та судової системи в цілому є позитивним, тобто число тих, хто довіряє судам, є вищим, ніж число тих, хто не довіряє.

Але є ряд питань у діяльності українських судів, до яких негативно ставляться як населення в цілому, так і громадяни, які мали нещодавній особистий досвід спілкування з українськими судами. Зокрема, опитані схильні вважати, що суди частіше стають на бік заможних громадян, органів влади та їх представників у спорах зі звичайними громадянами. Переважна більшість громадян вважають, що громадянин України має вищі шанси отримати справедливе рішення у Європейському суді з прав людини, ніж в українському суді.

Переважає більшість з тих, хто так вважає, вказали на вищий рівень незалежності та об'єктивності суддів.

Тобто, високий рівень негативного ставлення до судів значною мірою формується двома чинниками: негативним інформаційним полем та чинником фінансово-політичного впливу на суддів. Результати дослідження показали, що вплив першого чинника досить ефективно усувається при спілкуванні громадян з судами. Вплив другого чинника можна зменшити, запроваджуючи заходи для підвищення реальної незалежності суддів.